

Volgend jaar draag
je een trouwring!

'T WERD TIJD!

WAT
ZEGT
GE?

Van achterblijver tot koploper. Holebirechten in België onder paars(-groen) (1999–2007)

Na de verkiezingen van 13 juni 1999 werd in België onder leiding van Guy Verhofstadt (VLD), een federale regering gevormd, bestaande uit liberalen, socialisten en groenen. In Nederlandstalig België sprak men van een paars-groene regering, in Franstalig België van een regenboogregering. Dat deze coalitie er kwam was erg opmerkelijk, want meer dan veertig jaar lang waren in België de christendemocraten aan de macht geweest, alleen of samen met (voornamelijk) de socialisten en/of de liberalen. Maar na 13 juni 1999 stonden de christendemocraten buitenspel. Dat merkte men meteen al in het nieuwe regeerakkoord, waarin voor het eerst aandacht was voor de eisen van de holebibeweging: “Er zal aan het Parlement een algemene antidiscriminatiewet worden voorgesteld die tot doel heeft elke discriminatie, meer in het bijzonder op grond van de seksuele geaardheid tegen te gaan en tevens zal een volwaardige wettelijke partnerregeling worden uitgewerkt.”¹ Na 1999 werden drie belangrijke eisen van de holebibeweging gerealiseerd: de antidiscriminatiewet, de openstelling van het burgerlijk huwelijk en de openstelling van de adoptie. Daardoor werd België een van de mondiale koplopers op het gebied van gelijke rechten voor holebi's. In deze bijdrage wordt nagegaan hoe deze omwenteling tot stand kwam en welke factoren ze kunnen verklaren. Maar eerst wordt stilgestaan bij de juridische en maatschappelijke positie van de Belgische holebi's voor 13 juni 1999.

Discriminaties

Uit de vele discriminatiemeldingen die binnenliepen bij de Federatie Werkgroepen Homoseksualiteit (FWH, in 2002 omgedoopt in Holebifederatie) in de tweede helft van de jaren 1990, kan afgeleid worden met welke problemen holebi's dagelijks te maken kregen.

¹De lange weg naar het homohuwelijk. Cartoon op een verkiezingsfolder van Agalev (Amsab-ISG, Fonds Suzan Daniel)

Zo werden ze meermaals (weg)gepest op het werk; kranten weigerden holebi-advertenties en bibliotheken wilden geen holebi-affiches uithangen. Wie een buitenlandse holebipartner had, kon geen verblijfsvergunning krijgen op grond van die relatie. In de fiscale en sociale wetgeving werden holebipartners niet erkend, wat soms resulteerde in torenhoge successierechten. Sommige gevallen waren heel schrijnend: een homoseksuele man mocht in het ziekenhuis niet bij het lichaam van zijn overleden partner en een jonge homo werd door zijn ouders naar een klooster ontvoerd voor een duiveluitdrijving. In een echtscheidingszaak werd een lesbische moeder door het Antwerpse hof van beroep ongeschikt bevonden voor het opvoeden van haar kinderen.

Heel wat discriminaties hadden te maken met een gebrek aan wetgeving op het vlak van partner- en ouderschap. Andere discriminaties konden niet aangepakt worden bij gebrek aan een algemene antidiscriminatiewet. Nochtans had Luc Van den Bossche (SP) al in 1985 een eerste wetsvoorstel ingediend voor een antidiscriminatiewet.² Het werd heringediend in 1988 en 1992, maar raakte nooit op de politieke agenda.³ In 1996 leek er een doorbraak te komen. Renaat Landuyt (SP) en Luc Willems (CVP) hadden een nieuw gemeenschappelijk wetsvoorstel uitgewerkt dat de goedkeuring wegdroeg van CVP-voorzitter Johan Van Hecke.⁴ Dat was niet onbelangrijk. De christendemocraten stonden erg weigerachtig tegenover ethische kwesties, zeker nadat in 1990 abortus was gedepenaliseerd zonder hun goedkeuring. In elke nieuwe federale regering met de christendemocraten werd voortaan afgesproken dat wisselmeerderheden rond ethische thema's niet meer konden. De steun van de christendemocraten was dus onmisbaar om de antidiscriminatiewet goedgekeurd te krijgen. In Vlaanderen kwam de CVP echter al snel onder vuur te liggen voor haar steun aan de antidiscriminatiewet. Zo schreef Alexandra Colen (Vlaams Blok) een alarmerende brief naar alle CVP-parlementsleden. Mark Van de Voorde (*Kerk en Leven*) en Frans Verleyen (*Knack*) publiceerden een editoriaal waarin gepleit werd voor het recht op discriminatie van holebi's.⁵ Toen vervolgens Johan Van Hecke wegens echtscheidingsperikelen vervangen werd, maakte de nieuwe CVP-voorzitter Marc Van Peel bekend dat zijn partij alle steun aan het voorstel Landuyt-Willems introk. Terug naar af dus.

De FWH bleef echter niet bij de pakken zitten. Ze vroeg een aantal senatoren om een nieuw wetsvoorstel uit te werken. Het werd in maart 1999 – net voor de ontbinding van het federaal parlement – ingediend en na de federale verkiezingen van 13 juni 1999 hernomen door de socialisten, de groenen en de Vlaamse liberalen.⁶

Op naar een partnerregeling?

Anno 1999 was er in België nog geen volwaardige wettelijke regeling voor holebipartners. De aidsepidemie had op pijnlijke wijze duidelijk gemaakt dat partners van hetzelfde geslacht in een juridisch vacuüm terecht kwamen wanneer een van hen overleed. Buitenlandse voorbeelden toonden aan dat een wettelijke partnerregeling voor holebi's mogelijk was. Zowel Denemarken (1989), Noorwegen (1993),

WIJ BETREUREN HET OVERLIJDEN VAN DE

ANTI-DISCRIMINATIEWET

ingediend in mei 1996 te Brussel en aldaar bezweken aan een overdosis tritherapie CVP-SP-Vlaams Blok in een couveuse van het Paleis Der Natie.

Dit melden u:

Renaat Landuyt	zijn vader
Luc Willems	zijn mee-vader
Marc Van Peel	zijn onechte vader
Alexandra Colen	zijn valse tante
Louis Tobback	zijn autoritaire nonkel
Godfried Danneels	zijn lijkbidder
De Anti-racismewet	zijn zuster
De Homo- en lesbiënebeweging	zijn kinderen en kleinkinderen

De plechtige uitvaart zal plaats vinden op zaterdag 2 mei te Brussel, om 15 uur. Bloemen noch kransen. Gelieve de familie, bestaande uit duizenden homo's, lesbiënes en biseksuelen, te volgen. Draag hierbij de slogan "Lesbiënes en Homo's eisen: Anti-discriminatiewet Nu!" die op bordjes beschikbaar zal zijn. Zoek naar het Roze Aktiefrent, dat achter eis nummer 1 de kist zal dragen en de bordjes uitreiken.

Begraffenissen Van De Voorde, Halewijnlaan 92, 2050 Antwerpen.

Dit pamflet van het Roze Aktiefrent alludeert op de boycot van het wetsvoorstel Landuyt-Willems van 1996 (Amsab-ISG, Fonds Suzan Daniel)

Zweden (1994), Groenland (1996), IJsland (1996) als Nederland (1998) hadden een geregistreerd partnerschap ingevoerd dat holebi's zowat alle rechten en plichten van gehuwden gaf (met uitzondering van de ouderschapsrechten).

In 1993 had Guy Swennen (SP) een wetsvoorstel uitgewerkt voor een instapregeling voor samenwonenden.⁷ Een jaar later hadden Yvan Mayeur (PS), Henri Simons (Ecolo), Olivier Maingain (FDF) en Mieke Vogels (Agalev) een wetsvoorstel betreffende het samenlevingscontract voorgesteld.⁸ Beide voorstellen werden heringediend, maar nooit besproken in het federaal parlement omdat de christendemocraten er niet achter stonden.⁹ Toen een interne werkgroep van de Vlaamse christendemocraten bijvoorbeeld voorzichtig voorstelde om voor holebipartners 'een waardig juridisch alternatief' uit te werken, wees het partijbestuur dat in maart 1996 radicaal af. Bij de Franstalige christendemocraten was er al helemaal geen belangstelling voor het onderwerp.

Zowel op gemeentelijk als op regionaal niveau werd druk uitgeoefend om werk te maken van een volwaardige partnerschapsregeling. Enerzijds beslisten een aantal gemeenten om naar Nederlands voorbeeld een register in te stellen voor de registratie van samenlevingscontracten. Een dergelijk register was louter symbolisch, maar het maakte wel duidelijk dat er nood was aan een wettelijke regeling. De eerste registratie van een holebisamenlevingscontract vond plaats in Antwerpen op 20 januari 1996. De bekende schrijver Tom Lanoye liet zijn samenlevingscontract

met René Los registreren, wat zorgde voor ontzettend veel mediabelangstelling. Het grote publiek raakte meteen vertrouwd met het feit dat holebi's duurzame relaties hadden die juridisch beschermd dienden te worden. Het thema kwam op de politieke agenda. Anderzijds waren in het Vlaams Parlement – waar een coalitie van christendemocraten en socialisten de meerderheid vormde – in 1996 voorstellen van decreet ingediend door de socialisten, de liberalen en de groenen om de successierechten van de samenwonenden en de gehuwden gelijk te schakelen.¹⁰ Toen het voorstel van Guy Swennen (SP), die inmiddels zetelde in het Vlaams Parlement, besproken werd, bleek dat onder meer de groenen en de liberalen bereid waren om een wisselmeerderheid te leveren. Tot groot ongenoegen van de christendemocraten, die geïsoleerd dreigden te geraken.

Uiteindelijk kon een wisselmeerderheid vermeden worden doordat de voorzitter van de Vlaamse socialisten en de voorzitter van de Vlaamse christendemocraten het Vaderdagakkoord sloten op 8 juni 1997. Het hield in dat de successierechten in het Vlaams Gewest niet gelijkgeschakeld, maar slechts verlaagd werden, wat gebeurde door het decreet van 15 juli 1997.¹¹ Op federaal vlak zou er gewerkt worden aan de afbouw van de fiscale discriminaties tussen de gehuwden en de samenwonenden (gehuwden werden zwaarder belast in de personenbelasting), er zou een vermogensrechtelijke beschermingsregeling komen voor samenwonenden en specifiek voor holebi's zou een apart partnerschapstatuut worden uitgewerkt.

Minimale wet

Eind 1997 werd een compromiswetsvoorstel uitgewerkt, dat een alternatief moest bieden voor de wetsvoorstellen rond het samenlevingscontract en de antidiscriminatiewet.¹² Het wetsvoorstel, dat werd ingediend door de Vlaamse socialisten, de Franstalige liberalen en de Vlaamse en Franstalige christendemocraten, had tot doel een beperkte vermogensrechtelijke regeling voor samenwonenden te creëren.¹³ Eind 1999 werd op grond hiervan de wet op de wettelijke samenwoning goedgekeurd. Deze wet was uiterst minimaal en bood absoluut geen oplossing voor de problemen van holebikoppels.¹⁴ Zo werd bijvoorbeeld niets geregeld op het vlak van de sociale zekerheid, het erfrecht of de fiscaliteit. Bovendien was afgesproken dat de wet pas in werking zou treden wanneer de fiscale discriminaties tussen de gehuwden en de samenwonenden weggewerkt waren, maar daar was geen geld voor.

Met betrekking tot het statuut van holebipartners, werd in februari 1998 door Luc Willems (CVP) en Renaat Landuyt (SP)¹⁵ een wetsvoorstel ingediend voor een geregistreerd partnerschap. Het was gebaseerd op een studie van professor Patrick Senaev van de Katholieke Universiteit Leuven, die zich had laten inspireren door de regeling in Nederland en in de Scandinavische landen.¹⁶ Van het wetsvoorstel werd nooit werk gemaakt.

Het thema van het holebi-ouderschap was voor 13 juni 1999 niet aan de orde in het federaal parlement. Eerder symbolisch werden wetsvoorstellen ingediend,

waarin bijvoorbeeld het recht op adoptie door personen van hetzelfde geslacht werd bepleit, maar voor een echte regeling was de tijd duidelijk nog niet rijp.¹⁷

Holebibeweging

Traditioneel lag het zwaartepunt van de holebibeweging in Vlaanderen. Maar midden jaren 1980 was de Vlaamse holebibeweging in elkaar gestuikt door de economische crisis, de maatschappelijke verrechtsing, het opduiken van aids en de interne spanningen. Het duurde tot in de jaren 1990 vooraleer de Vlaamse holebibeweging heropgebouwd kon worden. Begin jaren 1990 kreeg de Federatie Werkgroepen Homoseksualiteit voor het eerst substantiële overheidssteun, waardoor een professionele werking kon uitgebouwd worden. De FWH koos voor een zuivere koepelstructuur en kon steeds meer verenigingen aantrekken.

In 1990 bracht de FWH een groep vrijwilligers samen die zich als Cel Politiek actief bezighield – en bezighoudt – met het uitbouwen van contacten met politici en het verwerven van de nodige expertise. Een sterk pragmatische aanpak werd gekoppeld aan efficiënt lobbywerk. Daardoor slaagde de holebibeweging erin haar eisen op de politieke agenda te krijgen. Regelmatig werd actie gevoerd. Holebikoppels trokken naar de Gentse ambtenaar van de burgerlijke stand om hem duidelijk te maken dat ze niet konden trouwen. Aan het hoofdkwartier van de christendemocraten werd geprotesteerd tegen het uitblijven van een wettelijke regeling. Leden van de holebibeweging beklommen zelfs het podium tijdens een congres van de Vlaamse christendemocraten om te protesteren. Ze gingen ook postvatten aan de redactielokalen van *Kerk en Leven*.¹⁸

De holebi-emanipatiestrijd werd in hoofdzaak een Vlaamse strijd. De Franstalige partijen voelden zich niet gebonden door het Vlaamse Vaderdagakkoord. De Franstalige liberalen en christendemocraten waren zelfs helemaal niet geïnteresseerd in het thema van de holebirechten. Daarenboven was er in Franstalig België geen sterk uitgebouwde holebibeweging met een overkoepelende structuur. De publieke opinie en de pers konden er moeilijk gemobiliseerd worden en de Franstalige politici voelden weinig druk vanuit hun (holebi-)achterban. Een gelijkemansbeleid voor holebi's was onbestaande in Franstalig België. In Vlaanderen daarentegen drong de holebibeweging aan op een regionaal emancipatiebeleid dat gedragen werd door één enkele minister, wat ertoe leidde dat in 1995 Anne Van Asbroeck (SP) aangesteld werd tot Vlaams minister voor Gelijke Kansen. De holebi's waren van bij de start een doelgroep van het Vlaamse gelijkemansbeleid. Later werd Van Asbroeck opgevolgd door Brigitte Grouwels (CVP), waardoor ook de Vlaamse christendemocraten hun verantwoordelijkheid moesten opnemen voor het gelijkemansbeleid.

Franstalig België kon hoofdzakelijk gemobiliseerd worden via de Belgian Lesbian and Gay Pride (BLGP). Die vereniging organiseerde vanaf 1996 de Roze Zaterdag in Brussel en het gemeenschappelijke eisenplatform dat tot stand kwam, werd gedragen door de Vlaamse, Waalse en Brusselse holebigroepen.

In de tweede helft van de jaren 1990 werden holebi's trouwens steeds zichtbaarder in de samenleving en ze kwamen positief aan bod in de media. Door de outing – annex coming-out – van Elio Di Rupo (PS) kreeg België zelfs een homoseksuele vicepremier.¹⁹ De fel gecontesteerde outing van de leden van de popgroep Get Ready! door het holebiblad *ZiZo*, maakte duidelijk dat het geen schande was om holebi te zijn. Nadien kwamen steeds meer bekende holebi's zelf uit voor hun geaardheid.

Arbitraire koppeling

Net voor de verkiezingen van 13 juni 1999 was de situatie samengevat als volgt. Er waren moeizaam enkele zaken gerealiseerd op wetgevend vlak, zoals de verlaging van de successierechten in het Vlaams Gewest en de wet op de wettelijke samenwoning, maar de uitwerking ervan was ingeperkt of uitgesteld, bijvoorbeeld door een arbitraire koppeling aan de fiscale discriminaties van de gehuwden.

De onverzettelijkheid en de verdragingsmanoeuvres van voornamelijk de christendemocraten lokten heel wat kritiek uit: *“De CVP is blijkbaar niet in staat om over ethische thema's een gedurfd en vernieuwend standpunt in te nemen, gebonden als ze is door een minderheid van conservatief-katholieke mandatarissen. Dat kan haar op korte termijn misschien enig electoraal gewin opleveren, op lange termijn veroordeelt ze zichzelf om te verschrompelen tot een partij van conservatievelingen met weliswaar principiële, maar totaal wereldvreemde opvattingen.”*²⁰ Toch hadden de Vlaamse christendemocraten concessies moeten doen, onder meer door de druk van de Vlaamse holebibeweging en de publieke opinie.

Na de verkiezingen van 13 juni 1999 werd meteen duidelijk dat er een nieuwe politieke wind waaide. De federale regering zorgde ervoor – zoals ook beloofd was in het regeerakkoord – dat de wet op de wettelijke samenwoning van kracht werd vanaf 1 januari 2000.²¹ Door een grondige hervorming van de personenbelasting werden de fiscale discriminaties tussen de gehuwden en de samenwonenden grotendeels weggewerkt.²²

Antidiscriminatiewet

Het wetsvoorstel voor een antidiscriminatiewet, dat na de verkiezingen (opnieuw) was ingediend in de Senaat, werd door de regering geamendeerd. Het vormde de basis voor de antidiscriminatiewet van 25 februari 2003.²³ Belangrijk voor de totstandkoming ervan was de druk vanuit Europa. Door het Verdrag van Amsterdam – dat op 1 mei 1999 in werking trad – was in artikel 13 van het EG-Verdrag ingeschreven dat de Europese Unie maatregelen kon nemen om discriminaties op grond van de seksuele geaardheid te bestrijden. Nadat in 2000 in Oostenrijk extreem rechts werd opgenomen in de regering, werd er snel werk gemaakt van deze maatregelen. Er kwam een Europese Kaderrichtlijn betreffende gelijke behandeling in arbeid en beroep, die door de lidstaten uiterlijk op 2 december 2003 moest uitge-

voerd worden.²⁴ België koos voor een brede antidiscriminatiewet, die niet beperkt bleef tot arbeid en beroep. Na heel wat discussie – en de bespreking van enkele honderden amendementen – werd de antidiscriminatiewet definitief goedgekeurd in de Kamer van Volksvertegenwoordigers op 17 oktober 2002, met 93 stemmen voor, 13 tegen en 25 onthoudingen. De Senaat volgde op 12 december 2002 met 40 stemmen voor, 5 tegen en 14 onthoudingen. De tegenstemmen waren afkomstig van extreem rechts, de onthoudingen onder meer van de christendemocraten.²⁵

Bij het Grondwettelijk Hof werd tweemaal een beroep tot vernietiging van de antidiscriminatiewet ingediend. Het eerste was afkomstig van enkele politici van het Vlaams Blok, het tweede van professor Matthias Storme. Dit leidde ertoe dat het Grondwettelijk Hof in een arrest van 6 oktober 2004 een aantal bepalingen uit de antidiscriminatiewet vernietigde en een aantal andere bepalingen dwingend interpreteerde.²⁶ Om de wet in overeenstemming te brengen met de Europese Kaderrichtlijn en de rechtspraak van het Grondwettelijk Hof, werd een nieuwe antidiscriminatiewet uitgewerkt – de wet van 10 mei 2007 – waartegen opnieuw enkele keren een beroep tot vernietiging werd ingediend.²⁷

Partnerregeling

Onder de paars-groene regering-Verhofstadt I werd ook werk gemaakt van een andere belofte uit het regeerakkoord: de volwaardige wettelijke partnerregeling voor holebi's.²⁸ Aanvankelijk was niet duidelijk welke piste zou gevolgd worden: een apart statuut voor holebi's of de openstelling van het burgerlijk huwelijk. Geert Versnick (VLD) had als eerste een wetsvoorstel ingediend om het burgerlijk huwelijk open te stellen voor partners van hetzelfde geslacht.²⁹ Er volgden nog gelijkwaardige wetsvoorstellen van de Vlaamse socialisten en de Vlaamse groenen.³⁰ Het extreem rechtse Vlaams Blok had dan weer wetsvoorstellen ingediend om het huwelijk voor te behouden aan personen van verschillend geslacht.³¹ De Vlaamse christendemocraten hielden aanvankelijk vast aan het geregistreerd partnerschap.³² Onder meer de Franstalige socialisten stelden voor om de wettelijke samenwoning uit te breiden zodat ze inhoudelijk gelijk werd aan het burgerlijk huwelijk.³³

De keuze tussen een apart statuut en het burgerlijk huwelijk, werd voorbereid door een interkabinettenwerkgroep die geleid werd door minister van Consumentenzaken, Volksgezondheid en Leefmilieu Magda Aelvoet (Agalev), minister van Werkgelegenheid Laurette Onkelinx (PS) en minister van Justitie Marc Verwilghen (VLD). In juni 2000 verklaarde minister Aelvoet dat een principeakkoord over de openstelling van het burgerlijk huwelijk was bereikt in de werkgroep. De uiteindelijke beslissing werd overgelaten aan het kernkabinet. Daar bleef het dossier steken, wellicht omdat de Franstalige liberalen zich niet helemaal konden vinden in het akkoord. Pas in 2001 kwam er een doorbraak. Louis Michel (PRL), vicepremier en voorzitter van de Franstalige liberalen, had in de pers verklaard dat de regering te veel tijd stak in marginale dossiers zoals de openstelling van het burgerlijk huwelijk.³⁴ De FWH en haar Franstalige tegenhanger, de Fédération des Associati-

ons Gayes et lesbiennes, reageerden woedend. Half maart 2001 werden ze uitgenodigd voor een gesprek met Michel. De holebibeweging kon de vicepremier overtuigen. 's Anderendaags verklaarde hij in het kernkabinet – met de inmiddels historische woorden: “*Magda, j’ai reçu votre lobby de holebi*” – dat hij zijn verzet staakte tegen de openstelling van het burgerlijk huwelijk. Michel wenste in de regering wel geen woord te horen over adoptie door holebi’s.³⁵ De definitieve beslissing om het huwelijk open te stellen viel op de ministerraad van 22 juni 2001. Vervolgens doken toch nog heel wat obstakels op.

Archaïsch en wereldvreemd

Zo duurde het tot 12 november 2001 vooraleer de Raad van State zijn advies uitbracht over het voorontwerp. Het was opgesteld door de tweede Franstalige Kamer van de Raad van State. De leden daarvan (onder meer de professoren Delpérée en Van Compennolle van de Université Catholique de Louvain) onderhielden goede relaties met de Franstalige liberalen en christendemocraten.³⁶ Het advies van de Raad van State was ronduit vernietigend, maar ook archaïsch en wereldvreemd. Hij stelde dat het niet discriminerend was om het burgerlijk huwelijk voor te behouden aan hetero’s. Er bestond immers een objectief verschil tussen holebi’s en hetero’s dat rechtvaardigde dat een onderscheid werd gemaakt, want enkel uit een heteroseksuele echtverbintenis konden kinderen geboren worden. De Raad van State wees verder op de historische en klassieke betekenis van het burgerlijk huwelijk als de echtverbintenis tussen een man en een vrouw, en op de mogelijke problemen met de erkenning van huwelijken tussen personen van hetzelfde geslacht in het buitenland. Hij baseerde zich onder meer op teksten uit 23 Ventôse jaar XI (14 maart 1803) en op de betekenis van het Latijnse woord *matrimonium*.³⁷ De regering legde dit advies naast zich neer en keurde het voorontwerp (in tweede lezing) goed op 30 januari 2002. In maart 2002 lag het in de Kamer van Volksvertegenwoordigers.³⁸

Vrij snel werd duidelijk dat de commissie voor de Justitie in de Kamer een overvolle agenda had, waardoor de openstelling van het burgerlijk huwelijk zeker niet meer rond zou geraken in 2002. Daarom besliste de federale regering in mei 2002 om haar wetsontwerp terug te trekken. In plaats daarvan dienden de meerderheidspartijen in de Senaat een wetsvoorstel in.³⁹ De holebibeweging zag hierin een vertragingmanoeuvre – wetsvoorstellen zijn minder prioritair dan wetsontwerpen – en protesteerde. Uiteindelijk werd in juli 2002 gestart met de bespreking van het wetsvoorstel in de commissie voor de Justitie in de Senaat. Meteen al kwam er tegenwind van Philippe Monfils (MR), nochtans een van de ondertekenaars van het wetsvoorstel. Hij vond dat er hoorzittingen moesten komen en dat ook het holebi-ouderschap – waartegen zijn partij een veto had gesteld – moest besproken worden.

Gay Pride, mei 2003, Brussel (foto Hilde De Bock)

De federale beleidsverklaring van 8 oktober 2002 vormde een nieuw keerpunt. Premier Verhofstadt vroeg aan het parlement om zo snel mogelijk werk te maken van de openstelling van het burgerlijk huwelijk. Voor het holebi-ouderschap zou een aparte regeling worden uitgewerkt. De Franstalige liberalen bleven dwarsliggen. Uiteindelijk werd besloten om zonder hen verder te gaan. Dat was mogelijk omdat de Vlaamse christendemocraten vanuit de oppositie bereid waren de openstelling van het burgerlijk huwelijk te steunen nu het dossier eenmaal losgekoppeld was van het holebi-ouderschap. Op het Vernieuwingscongres van 2001 hadden de Vlaamse christendemocraten immers beslist – tegen de partijleiding in – om voor de openstelling van het burgerlijk huwelijk te gaan.⁴⁰

Burgerlijk huwelijk

De Senaat keurde de openstelling van het burgerlijk huwelijk goed op 28 november 2002 met 46 stemmen voor, 15 tegen en 4 onthoudingen. Vervolgens boog de Kamer er zich over.⁴¹ Op 30 januari 2003 werd daar de openstelling definitief goedgekeurd met 91 stemmen voor, 22 tegen en 9 onthoudingen.⁴² Hoewel er officieel pas getrouwd kon worden vanaf 16 juni 2003, had het eerste holebihuwelijk al plaats op 6 juni 2003. Dat kwam omdat twee lesbiennes hun feest hadden vastgelegd en van de procureur des Konings een uitzondering hadden bekomen. Er werden in België 854 huwelijken tussen personen van hetzelfde geslacht gesloten in 2003; 1069 in 2004, 1027 in 2005 en 1124 in 2006. Er waren 4 echtscheidingen in 2003 van personen die gehuwd waren met iemand van hetzelfde geslacht, 9 in 2004, 15 in 2005, 30 in 2006 en 92 in 2007.⁴³

Vanuit extreem rechtse en katholieke conservatieve kringen werd bij het Grondwettelijk Hof een beroep tot vernietiging aangetekend tegen deze wet. In oktober 2004 wees het Hof dit beroep af, met de opmerking dat de wetgever het burgerlijk huwelijk voortaan concipieerde als een instituut met als voornaamste doel het creëren van een duurzame levensgemeenschap tussen twee personen (en niet de voortplanting).⁴⁴ Vanuit die optiek was er dan ook geen reden om partners van hetzelfde geslacht uit te sluiten. Voorts, de internationale mensenrechtenverdragen verbieden ook niet dat lidstaten verder gaan dan de minimumnorm en bijvoorbeeld personen van hetzelfde geslacht het recht toekennen om burgerlijk te huwen. Nog volgens dit Hof staat het burgerlijk huwelijk los van de religieuze invulling ervan en wordt door de openstelling van het burgerlijk huwelijk geen enkele afbreuk gedaan aan het burgerlijk huwelijk van partners van verschillend geslacht.

Deze argumentatie kadert in een belangrijke evolutie in het recht met betrekking tot het partnerschap en het burgerlijk huwelijk. Daar waar seksualiteit, paarvorming, voortplanting en ouderschap tot eind jaren 1980 samen zaten in één gezinsrechtelijk systeem – het burgerlijk huwelijk – kennen ze voortaan een verbrokkeling.⁴⁵ In de huidige huwelijkswetgeving is de voortplanting geen wettelijke verplichting en ze behoort niet tot het wezen van het burgerlijk huwelijk. Huwelijken van – al dan niet bewust – kinderloze echtparen zijn echte burgerlijke hu-

welijken. Het burgerlijk huwelijk is in de eerste plaats een levensgemeenschap, die ook door partners van hetzelfde geslacht kan aangegaan worden.

Ook op Europees vlak is deze evolutie merkbaar. In het arrest-Christine Goodwin tegen het Verenigd Koninkrijk en het arrest-I. tegen het Verenigd Koninkrijk van 11 juli 2002, stelde het Europese Hof voor de Rechten van de Mens dat het recht van mannen en vrouwen van huwbare leeftijd om te huwen, los moet gezien worden van het recht om een gezin te stichten.⁴⁶ Artikel 9 van het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie verwijst met betrekking tot het huwelijk trouwens niet meer naar het geslacht van de betrokkenen.⁴⁷

Gelijke behandeling

De vraag tot openstelling van het burgerlijk huwelijk was voornamelijk vanuit de Vlaamse holebibeweging gegroeid. In februari 1997 had de Algemene Vergadering van de FWH beslist om te pleiten voor de openstelling van het burgerlijk huwelijk, gekoppeld aan een wettelijke regeling voor samenwonenden en een antidiscriminatiewet. Dat vormde een breuk met het verleden. Het voorstel voor een samenlevingscontract was in 1993 immers uitgewerkt op vraag van de Franstalige holebigroepering Tels Quels. Op dat ogenblik ging in de Vlaamse holebibeweging – en bij de Vlaamse holebi's – de aandacht vooral uit naar de antidiscriminatiewet en de strijd tegen extreem rechts. Het holebipartnerschap leefde er toen minder en het 'Vlaamse' voorstel voor een instapregeling bijvoorbeeld was uitgewerkt zonder substantiële inbreng van de Vlaamse holebibeweging.

Via het platform van de Belgian Lesbian and Gay Pride werd het pleidooi voor de openstelling van het burgerlijk huwelijk uitgedragen en ondersteund door de Franstalige holebiverenigingen. Daardoor kon de holebibeweging met één stem spreken.

Door de openstelling van het burgerlijk huwelijk te eisen, opteerde ze voor het principe van de gelijke behandeling. Ze meende dat er geen enkele sluitende reden was om te kiezen voor een apart statuut, zoals het geregistreerd partnerschap. Bovendien was de openstelling van het burgerlijk huwelijk een concrete eis, die op een redelijk korte termijn gerealiseerd kon worden, in tegenstelling tot bijvoorbeeld de theoretische – maar weinig pragmatische – eis van de individualisering.⁴⁸ Vrij snel zag de holebibeweging ook het belang in van een groot maatschappelijk draagvlak voor haar eisen. Cruciaal waren de gerichte acties om de problemen van holebi's aan te kaarten en het zoeken naar medestanders. Juist ook wegens het belang dat gehecht werd aan het maatschappelijk draagvlak, trachtte de holebibeweging haar eisen te realiseren via het parlement – steunend op een politieke meerderheid – en niet via principiële uitspraken van rechtbanken, zoals dat soms in andere landen het geval was.⁴⁹

Twee zaken konden niet afgerond worden onder de paars-groene regering-Verhofstadt I. Vooreerst was in de wet van 13 februari 2003 tot openstelling van het

burgerlijk huwelijk, een uitzondering voorzien voor de afstamming. Omdat de wetgever van mening was dat het van rechtswege verbinden van afstammingsrechtelijke gevolgen aan het burgerlijk huwelijk tot een te grote abstractie van de werkelijkheid zou leiden, werd de vaderschapsregel niet van toepassing in het huwelijk van personen van hetzelfde geslacht.⁵⁰ Gehuwden van hetzelfde geslacht konden ook niet samen adopteren. Paradoxaal is dat een van hen wel alleen een kind kon adopteren door middel van de eenouderadoptie.

Een tweede zaak die niet geregeld kon worden, had te maken met het internationaal privaatrecht: het burgerlijk huwelijk met een buitenlander was enkel mogelijk wanneer beide partners voldeden aan de grondvoorwaarden van hun respectieve nationale wetgeving. Dit kwam er in de praktijk op neer dat men als holiëbi enkel met een Belg of een Nederlander kon huwen.⁵¹

Paars-groen wordt paars

Beide zaken werden aangepakt na de federale verkiezingen van 18 mei 2003 die gewonnen werden door de socialisten en de liberalen, die een paarse coalitie vormden, de regering-Verhofstadt II. De nieuwe coalitie ging verder op de ingeslagen weg. In het regeerakkoord was er opnieuw aandacht voor de eisen van de holebiëbeweging: *“Het Parlement zal worden uitgenodigd een subcommissie familierecht op te richten om vraagstukken aan te snijden en mogelijke oplossingen aan te reiken voor het recht op co-ouderschap en de adoptie door paren van hetzelfde geslacht...”*⁵²

Vrij snel kwam er een regeling voor het burgerlijk huwelijk met een buitenlander. In het (nieuwe) *Wetboek van Internationaal Privaatrecht* van 16 juli 2004, werd een exceptie voorzien. Artikel 46 van het wetboek stelt dat een bepaling uit een buitenlandse wet die het huwelijk tussen personen van gelijk geslacht verbiedt, niet van toepassing is indien een van de personen de nationaliteit heeft van een staat waarvan het recht een dergelijk huwelijk toestaat, of op het grondgebied van een dergelijke staat zijn gewone verblijfplaats heeft.⁵³ Daardoor werd het mogelijk om ook met andere buitenlanders dan Nederlanders een gelijkgeslachtelijk huwelijk aan te gaan.

Het uitwerken van een regeling met betrekking tot de afstamming vroeg meer tijd. Vanaf 2001 waren verschillende wetsvoorstellen ingediend (en heringediend) met betrekking tot het sociaal ouderschap.⁵⁴ Daarnaast was er een wetsvoorstel om de erkenning uit te breiden.⁵⁵ De wetsvoorstellen met betrekking tot het sociaal ouderschap, hadden voornamelijk tot doel de meeouder te laten delen in het ouderlijke gezag. Daaraan waren heel wat nadelen verbonden. Het ouderlijke gezag eindigt immers wanneer het kind achttien wordt. De rechter kan de juridische band met de meeouder steeds weer ongedaan maken. Het sociaal ouderschap werkt niet door in het sociale zekerheidsrecht en het erfrecht. Juridisch wordt het kind ook niet volwaardig opgenomen in de familie van de meeouder en het krijgt er bijvoorbeeld geen wettelijke grootouders, ooms en tantes.

Wegens deze nadelen meende de halebibeweging dat het meeoouderschap enkel geschikt was voor kinderen met twee volwaardige juridische ouders die, bijvoorbeeld na een echtscheiding, opgevoed werden in een nieuw samengesteld gezin. Daarnaast pleitte de halebibeweging voor een volwaardige afstammingsregeling voor kinderen in halebigezinnen. De openstelling van de adoptie leek in dat opzicht het meest haalbare en geslachtsneutrale. Door die openstelling kon de lesbische meemoeder bijvoorbeeld het kind van wie haar echtgenoot of partner bevallen was na kunstmatige inseminatie, adopteren zodat het twee volwaardige juridische ouders kreeg. Of twee mannen of twee vrouwen konden samen een kind adopteren. De piste van de openstelling van de adoptie werd ook in het buitenland gevolgd, onder meer in Nederland, Denemarken, IJsland, Noorwegen, Zweden, Duitsland, Engeland, Schotland, Wales en Spanje.

Openstelling van de adoptie

Onder de paars-groene regering-Verhofstadt I was de adoptiewetgeving grondig herwerkt. Maar in het wetsontwerp van de regering was een uitzondering voorzien voor holebi's, zodat ze als koppel nog steeds geen toegang kregen tot de adoptie.⁵⁵ Er waren weliswaar amendementen ingediend om de gezamenlijke adoptie door holebi's mogelijk te maken, maar die moesten ingetrokken worden om het akkoord dat binnen de regering bereikt was met betrekking tot de openstelling van het burgerlijk huwelijk te respecteren.⁵⁶ De ministerraad had op 22 juni 2001 immers beslist om wel het burgerlijk huwelijk, maar niet de adoptie, open te stellen voor partners van hetzelfde geslacht.

Na de verkiezingen van 18 mei 2003 had de nieuwe paarse regering-Verhofstadt II een opening gelaten, door het thema van de adoptie door te verwijzen naar een subcommissie voor Familierecht in de Kamer van Volksvertegenwoordigers. In de loop van 2004 werden alvast verschillende wetsvoorstellen ingediend om de adoptie open te stellen.⁵⁷ Maar omdat de hervorming van het afstammingsrecht voorrang kreeg, raakte het onderwerp niet op de politieke agenda. Pas na actie van de halebibeweging, werden in maart 2005 de gesprekken aangevat in de subcommissie voor Familierecht. In april 2005 werd het dossier doorverwezen naar de commissie voor de Justitie in de Kamer. Aanvankelijk leek het dossier in de goede richting te evolueren. Het Grondwettelijk Hof had in een arrest van 8 oktober 2003 gesteld dat de wetgever moest nagaan hoe het ouderlijke gezag kon worden uitgebreid tot de meemoeder in een lesbisch koppel.⁵⁹ In het Vlaams Parlement was op 21 april 2004 een resolutie aangenomen waarin de federale regering werd opgeroepen om snel werk te maken van de openstelling van de adoptie.⁶⁰ De Staten-Generaal van het Gezin, die eind 2003 van start waren gegaan, hadden zich uitgesproken voor de openstelling van de adoptie.⁶¹

Maar toen het adoptiedossier eenmaal in het parlement behandeld werd, kwam er heel wat tegenkanting. In mei 2005 lieten de Belgische bisschoppen weten dat ze

ertegen waren. Didier Reynders (MR), de nieuwe voorzitter van de Franstalige liberalen, had in mei 2005 verklaard dat zijn partij de openstelling van de adoptie wilde steunen, maar een maand later stelde hij dat de tijd nog niet rijp was voor de holebi-adoptie. Op steun van de christendemocraten kon deze keer niet gerekend worden. De Franstalige christendemocraten waren tegen. De Vlaamse christendemocraten hadden aanvankelijk, op 7 juni 2005, bekendgemaakt dat ze de openstelling van de adoptie steunden. Maar toen verscheen een interview in het christelijke opinieblad *Tertio* waarin Roger Pauly, de voorzitter van de Gezinsbond, zich negatief uitliet over het onderwerp. En vanuit conservatieve hoek werd druk uitgeoefend op enkele mandatarissen van de Vlaamse christendemocraten. Het gevolg was dat ze op 22 juni 2005 hun steun voor de openstelling van de adoptie introkken.

Tegenstanders

De holebibeweging voerde op 19 juni 2005 actie in Brussel tegen de uitspraken van Roger Pauly. Voor het eerst kwamen ook de tegenstanders van gelijke rechten voor holebi's op straat. Op 10 september 2005 betoogde Actie voor het Gezin in Brussel tegen de openstelling van de adoptie. Het initiatief ging onder meer uit van Kris Vleugels van C'axent, Pierre-Alexandre de Maere d'Aertrycke van de Chrétiens Démocrates Francophones, professor Michel Ghins van de Université Catholique de Louvain en Luc Borkes van de School met de Bijbel. Op 17 september 2005 protesteerde het collectief Vader, Moeder en Ik, dat organisaties groepeerde zoals België en Christenheid, Pro Vita, Sint-Augustinus Kring en Jongeren voor het Leven. Een van de gangmakers was Alain Escada, die in het verleden onder meer actief was bij het extreem rechtse Front National. Beide betogingen kenden slechts een matig succes.

In de Kamer was inmiddels het advies van de Raad van State gevraagd. Tegen alle verwachtingen in, gaf deze op 7 oktober 2005 een erg genuanceerd oordeel. Er werden geen fundamentele juridische bezwaren tegen de openstelling van de adoptie geformuleerd. De wetgever diende de opportuniteit ervan te beoordelen.⁶²

Een eerste belangrijke test werd de stemming in de Kamer op 1 december 2005. Daar werd de openstelling van de adoptie goedgekeurd met 77 stemmen voor, 62 tegen en 7 onthoudingen. Vervolgens evoceerden de tegenstanders in de Senaat het wetsontwerp. De Senaat stelde zich op ethisch vlak heel wat conservatiever op dan de Kamer. Het risico bestond dan ook dat het wetsontwerp op de lange baan zou geschoven worden. Of dat het zou geamendeerd worden en terug naar de Kamer moest (waar het een tweede stemming mogelijkwijze niet zou overleven). Er werd vooral uitgekeken naar een amendement van de Franstalige liberalen, mee ondertekend door Patrik Vankrunkelsven en Annemie Van de Casteele van de VLD, dat de adoptie wilde beperken tot kinderen die een biologische band hadden met een van de partners of echtgenoten.⁶³ Het amendement werd op 20 april 2006 tijdens de plenaire zitting weggestemd met 34 stemmen voor en 34 tegen. Doordat An-

Gay Pride, 4 mei 2002, Brussel (foto Hilde De Bock)

nieuwe Van de Castele, een van de indieners van het amendement, zich onthield, haalde het net geen meerderheid en diende het wetsontwerp niet terug naar de Kamer. Vervolgens werd de openstelling van de adoptie definitief goedgekeurd in de Senaat met 34 stemmen voor, 33 tegen en 2 onthoudingen.⁶⁴

Emancipatorische werking

Onder de paars-groene regering-Verhofstadt I (1999–2003) en de paarse regering-Verhofstadt II (2003–2007) werd een doorbraak gerealiseerd. In enkele jaren tijd werden de antidiscriminatiewet, de openstelling van het burgerlijk huwelijk en de openstelling van de adoptie gerealiseerd. Daarnaast werd onder meer nog werk gemaakt van een beperkt erfrecht voor wettelijk samenwonenden, een wet voor transseksuelen en een wet met betrekking tot de medisch begeleide voortplanting (die lesbische en alleenstaande vrouwen toelaat een beroep te doen op medisch begeleide voortplanting).⁶⁵

De emancipatorische werking van deze ethische wetgeving kan nauwelijks overschat worden. De overheid heeft hiermee onder meer het krachtige signaal

gegeven dat holebiseksualiteit en holebirelaties volstrekt gelijkwaardig zijn. Uit een onderzoek van de Studiedienst van de Vlaamse Regering, bleek dan ook dat de maatschappelijke aanvaarding van het holebihuwelijk en de holebi-adoptie toenam tussen 2003 en 2006. In 2006 was 64,4% van de ondervraagden het (helemaal) eens met de stelling dat het een goede zaak is dat holebi's kunnen trouwen en slechts 18,4% was het daarmee (helemaal) oneens. In 2003 bleek slechts één op drie Vlamingen het holebihuwelijk een (zeer) goede zaak te vinden en een ongeveer even grote groep vond het een (zeer) slechte ontwikkeling. Met de adoptie door twee mannen was 40,5% het (helemaal) eens en 38,5% het (helemaal) oneens in 2006. Met de adoptie door twee vrouwen was 47,5% het (helemaal) eens en 31,6% het (helemaal) oneens. De cijfers met betrekking tot de aanvaarding van de holebi-adoptie lagen ongeveer 10% hoger dan in 2003.

Dit wijst erop dat de ethische wetgeving van paars-groen en paars een duidelijk emancipatorisch effect heeft gehad. Toch bleek uit de studie ook dat zowat de helft van de ondervraagden vond dat holebi's niet zoveel ophef moesten maken over hun seksuele voorkeur als ze gelijk behandeld wilden worden. Zowat 40% vond dat holebi's teveel nadruk legden op hun seksuele voorkeur en dat ze niet zo overdreven moesten doen. Voor 45% ging de aandacht voor holebi's op de duur vervelen. Achter een op het eerste gezicht vrij brede aanvaarding schuilt bijgevolg een meer impliciete negatieve houding.⁶⁶

Algemeen kan gesteld worden dat communicatie en contact met holebi's belangrijke 'goodwill-creëerders' zijn. Jongeren staan positiever tegenover holebi's dan ouderen, vrouwen zijn toleranter tegenover holebi's dan mannen en de Vlamingen staan van alle Belgen het meest open voor gelijke rechten voor holebi's.⁶⁷ De vraag is of dit in de toekomst ook zo zal blijven. Studies tonen aan dat zestienjarigen erg negatief staan tegenover holebi's.⁶⁸

Verklarende factoren

Hoe kon België – in nauwelijks acht jaar tijd – een van de koplopers worden op het vlak van de gelijke rechten voor holebi's? Vooreerst kan in de westerse landen een bepaalde wetmatigheid onderkend worden in het proces dat leidt naar gelijke rechten voor holebi's. Deze wetmatigheid start met het depenaliseren van holebiseksualiteit. Tot 1985 verbood artikel 372bis van het *Belgische Strafwetboek* – dat in 1965 was toegevoegd – homoseksuele contacten tussen iemand die ouder en iemand die jonger was dan achttien (voor heteroseksuele contacten lag de leeftijdsgrens op zestien).⁶⁹ Er kan in het algemeen pas sprake zijn van een antidiscriminatiewet op het ogenblik dat holebiseksualiteit niet meer strafbaar is. Precies in 1985 werd dan ook een eerste wetsvoorstel voor een antidiscriminatiewet ingediend in België. Een degelijke antidiscriminatiewet vormt dan weer de voorwaarde voor een regeling met betrekking tot het partnerschap en het ouderschap. Het opvoeden van kinderen of het huwen, dwingt de betrokkenen immers tot het bekendmaken van

hun seksuele voorkeur aan de buitenwereld, wat discriminaties kan uitlokken en een wettelijke bescherming nodig maakt.

Niet alleen kan een volgende stap maar gezet worden na een vorige, maar elke fase werkt ook als een stimulans voor de volgende. Wanneer men bijvoorbeeld eenmaal het principe heeft aanvaard dat holebi's niet gediscrimineerd mogen worden op grond van hun seksuele geaardheid, ontstaat er druk om ook de discriminaties met betrekking tot het partnerschap en het ouderschap op te heffen. In elke stap kunnen trouwens nog verschillende stadia onderkend worden. Zo verliep de regeling met betrekking tot het partnerschap via de gemeentelijke registratie van samenlevingscontracten en de wettelijke samenwoning om uiteindelijk bij de openstelling van het burgerlijk huwelijk uit te komen.⁷⁰

Exogene factoren

Gelijke rechten voor holebi's hebben te maken met een complex geheel van exogene en endogene factoren, waarvan de samenhang tot op heden nog niet werd onderzocht voor België.⁷¹ Tot de exogene factoren behoren het ontwikkelingspeil van een land zoals dat bijvoorbeeld kan gemeten worden aan de hand van het bruto nationaal product, het opleidingsniveau van de bevolking en de graad van urbanisatie. Het ontwikkelingspeil van een land zou echter niet de meest determinerende exogene factor zijn. Zo heeft Zuid-Afrika bijvoorbeeld een grondwettelijk verbod op de discriminatie van holebi's en het burgerlijk huwelijk werd er opengesteld voor partners van hetzelfde geslacht. Daarmee doet het het beter dan heel wat meer ontwikkelde landen. Daarnaast kan in België toch wel vastgesteld worden dat de strijd voor gelijke rechten voor holebi's grotendeels een Vlaamse zaak was en Vlaanderen kent onder meer een hoge graad van urbanisatie.

Een veel belangrijker exogene factor is het gegeven of een land eerder traditioneel-religieus, dan wel seculier-rationeel georiënteerd is. Hoe meer seculier-rationeel een land – en de leidinggevende groepen in dat land – georiënteerd zijn, hoe meer ruimte er is voor gelijke rechten voor holebi's. Op de *Cultural Map of the World* (2000) van Ronald Inglehart en Christian Welzel staat België bij de landen met een hoge score voor seculier-rationele waarden en voor zelfexpressie.⁷² In België is de katholieke kerk geen factor van betekenis meer en haar officiële standpunten hebben in de praktijk nauwelijks nog enige invloed. In Vlaanderen – de meest gelovige regio – gaat nog geen tien procent wekelijks naar de kerk, en het kerkbezoek daalt nog jaarlijks.⁷³ Massale tegenbetogingen georganiseerd door de katholieke kerk – zoals dat in Spanje het geval was tegen de openstelling van het burgerlijk huwelijk – zijn er in België nooit geweest. De tegenbetogingen kwamen in België pas op gang naar aanleiding van de openstelling van de adoptie, trokken weinig belangstellenden en gingen uit van meer marginale en fundamentalistische katholieke strekkingen. Dit neemt niet weg dat in de toekomst een toename van de invloed van religies in België een negatieve weerslag kan hebben op de emancipatie van de holebi's.

Endogene factoren

Tot de endogene factoren behoren de organisatie en de sterkte van de holebibeweging en de mate waarin de instellingen van een land ontvankelijk zijn voor de eisen van de holebi's.

Voor de gelijkberechtiging van holebi's is het van belang dat de instellingen van een land ontvankelijk zijn voor de eisen van de holebi's, en vooral dat ze ook werk maken van die eisen. Vanaf de jaren 1990 slaagde de holebibeweging erin te wegen op de politieke agenda. Zo werden eisen uit de memoranda van de holebibeweging overgenomen in de federale regeerakkoorden van 1999 en 2003. Eind jaren 1990 begonnen enkele politieke partijen ook openlijke holebikandidaten op de lijsten te plaatsen en zich expliciet te richten tot de holebipopulatie. De democratische partijen en hun leidinggevende politici waren ook aanwezig op de Belgian Lesbian and Gay Pride. Daarnaast waren de meerderheidspartijen uit de paars-groene en de paarse federale regering bereid om effectief werk te maken van holebithema's, zoals de openstelling van het burgerlijk huwelijk en de adoptie (of ze waren op zijn minst toch bereid om dergelijke regelingen niet te blokkeren).

De ethische thema's vormden een van de belangrijkste bindmiddelen tussen de liberalen en de socialisten. Die zijn, zeker wat hun leiding betreft, in grote mate antiklerikaal en antikatholiek. Door in te spelen op de ethische thema's die bij de bevolking leefden, konden ze zich afzetten en profileren tegenover de christendemocraten. De Vlaamse socialisten waren van oudsher het aanspreekpunt van de holebibeweging. De Franstalige socialisten konden, met een openlijk homoseksuele voorzitter, moeilijk hun steun weigeren aan de strijd voor gelijke rechten van de holebi's. Tussen de Vlaamse en de Franstalige liberalen kon wel een opmerkelijk verschil worden vastgesteld. De Vlaamse liberalen stelden zich overwegend ethisch progressief op. De Franstalige Mouvement Réformateur daarentegen – een kartel bestaande uit twee liberale partijen (Parti Réformateur Libéral en Partei für Freiheit und Fortschritt), een partij die vooral de belangen van de Brusselse Franstaligen verdedigt (Front Démocratique des Francophones) en een afsplitsing van de christendemocraten (Mouvement des Citoyens pour le Changement) – hield er op ethisch vlak erg uiteenlopende visies op na. De Franstalige liberalen waren dan ook de meest onvoorspelbare factor in de paars-groene en paarse coalitie.

Van essentieel belang was de sterkte van de holebibeweging, die in de loop van de jaren 1990 erin slaagde uit een diep dal te klimmen en met één stem te spreken. De holebibeweging kende een tweevoudige ontwikkeling. Vooreerst ontstonden er tal van themagroepen – jongerengroepen, ouderengroepen, sportgroepen ... – en daarnaast kwamen er ook tal van regionale groepen. Via de Roze Huizen – het eerste Roze Huis werd in maart 2000 geopend in Gent – kreeg de lokale uitbouw een extra stimulans. Het overwicht van de holebibeweging lag in Vlaanderen en de Vlaamse overheid gaf substantiële financiële steun aan de holebibeweging en werkte een holebibeleid uit. Lange tijd was er in Franstalig België geen gelijkemansbeleid voor holebi's. De holebibeweging was er minder goed uitgebouwd en had

Gay Pride, mei 2003, Brussel (foto Hilde De Bock)

geen overkoepelende structuur, waardoor de politici en de publieke opinie er moeilijker gemobiliseerd konden worden. Brussel en Wallonië zijn wat dat betreft volop aan een inhaalbeweging begonnen. Erg belangrijk was dat eisen, zoals de antidiscriminatiewet en de openstelling van het burgerlijk huwelijk, een sterk unificerend en mobiliserend effect hadden. Ze werden gedragen door de hele holebibeweging en via de Belgian Lesbian and Gay Pride ook op straat gebracht.

Andere factoren

Nog tal van factoren hebben wellicht een min of meer belangrijke rol gespeeld. Zo werd in een Vlaams onderzoek vastgesteld dat het electoraat er een behoorlijk progressieve houding op nahoudt en dat ethisch conservatisme geen sterke invloed uitoefent op het stemgedrag.⁷⁴ Zelfs de kiezers van het extreem rechtse Vlaams Blok (eind 2004 omgedoopt in Vlaams Belang) verschillen wat dat betreft niet significant van het totale kiezerskorps. Uit een peiling gehouden in april 2003 bleek dat slechts 20,8% van het Vlaams Blok-electoraat vond dat holebikoppels niet mochten trouwen.⁷⁵

Het Vlaams Belang neemt ronduit negatieve standpunten in over holebi's. De partij is gekant tegen de antidiscriminatiewet en tegen de openstelling van het burgerlijk huwelijk en de adoptie. Ze stemde telkens tegen, kondigde aan de wetten te zullen afschaffen als ze daartoe de kans zou krijgen en trok naar het Grondwettelijk Hof om de vernietiging te vragen van (onder meer) de wet tot invoering van de wettelijke samenwoning, de antidiscriminatiewet en wet tot openstelling van het burgerlijk huwelijk. Doordat de democratische partijen (tot op heden) niet met het Vlaams Belang wilden besturen – ze legden een cordon sanitaire rond de partij – was de rechtstreekse impact van het Vlaams Belang op de ethische wetgeving bijzonder klein. De kiezers van het Vlaams Belang lijken dan weer voornamelijk de racistische en anti-Waalse standpunten van de partij te delen en ze liggen niet echt wakker van de conservatieve ethische standpunten ervan. De partij is er dan ook niet in geslaagd om de publieke opinie te mobiliseren tegen holebi's en haar homofobe standpunten werden ook nooit ten volle publiekelijk uitgespeeld en op de spits gedreven, zoals dat in andere landen wel gebeurde door extreem rechts.⁷⁶

Van groot belang was ongetwijfeld de positieve voorstelling van holebi's in de samenleving en de media. Steeds meer bekende en onbekende holebi's deden hun coming-out. Daardoor werd het gewone van holebiseksualiteit zichtbaar. De media begonnen ook steeds meer over holebiseksualiteit te berichten buiten de context van het sensationele. De eisen van de holebibeweging – zoals de openstelling van het burgerlijk huwelijk en de adoptie – konden duidelijk en eenvoudig gecommuniceerd worden. Gaandeweg koos de holebibeweging voor een meer pragmatische aanpak, waarbij niet zozeer het conflict maar wel de dialoog werd gezocht met de overheid en de belangrijkste maatschappelijke spelers. Via de pers kon de publieke opinie mee bepaald worden. Daarnaast zorgden overleg met politici, persconferenties, politieke actie, lobbywerk, goed onderbouwde dossiers en politieke debatten ervoor dat de holebibeweging kon wegen op de politieke besluitvorming.

Het samentreffen van externe gebeurtenissen heeft eveneens een invloed gehad. Volledige gelijkheid voor holebi's was zo goed als onbespreekbaar zolang de christendemocraten mee de meerderheid vormden. Meer algemeen was er in de regeringen met de christendemocraten weinig of geen marge voor het bespreken van ethische thema's. Pas nadat in 1999 ethisch progressieve partijen aan de macht kwamen, kwam er een omslag.

Voor een land als België is ten slotte de invloed van het buitenland van belang. Onder meer de evoluties in Frankrijk en Nederland werden nauwgezet gevolgd. Nederland was overigens het eerste land ter wereld dat, met ingang van 1 april 2001, het burgerlijk huwelijk en de inlandse adoptie openstelde voor partners van hetzelfde geslacht. Het maakte meteen duidelijk dat er geen onoverkomelijke juridische bezwaren waren om holebi's toegang te geven tot zowel het burgerlijk huwelijk als de adoptie.

Overigens vormen gelijke rechten voor holebi's een exportproduct. Na Nederland en België stelden bijvoorbeeld ook Canada, Spanje, Zuid-Afrika, Noorwegen, Californië en Massachusetts het burgerlijk huwelijk open voor partners van hetzelfde geslacht. In dat opzicht is de uitbreiding van de Europese Unie per 1 mei 2004 niet onbelangrijk. In de Oost- en Centraal-Europese landen is er van officiële zijde weinig animo om holebi's gelijke rechten te geven en de holebibeweging staat er nog in haar kinderschoenen. Landen zoals België kunnen hier een voorbeeldfunctie vervullen. Maar er is ook waakzaamheid geboden, want negatieve ontwikkelingen in die landen zouden wel eens tot gevolg kunnen hebben dat de holebirechten in België onder druk komen te staan.

Toekomst

Niettegenstaande de enorme vooruitgang van de afgelopen jaren, dienen er toch nog zaken gerealiseerd te worden. Zo is er bijvoorbeeld nog behoefte aan een wettelijke regeling rond het sociaal ouderschap en het draagmoederschap. België zou ook een veel actievere rol kunnen spelen in het uitdragen van de holebirechten binnen en buiten de Europese Unie.

Daarnaast is er vooral nood aan beleidsmatig werk. Minderheidsgroepen binnen de holebipopulatie – zoals de ouderen, de allochtonen en de personen met een handicap – werden bijvoorbeeld zichtbaarder en ze vragen meer ondersteuning van de overheid. Bij bepaalde bevolkingsgroepen – zoals de moslims – wordt holebiseksualiteit niet door iedereen aanvaard. Het is belangrijk dat de overheid hier ook aandacht voor heeft, zoniet bestaat de kans dat men in België belandt in Nederlandse toestanden. In Nederland worden holebi's soms weggepest door bepaalde allochtonen, durven leraars niet meer uitkomen voor hun geaardheid en mag in bepaalde scholen geen voorlichting meer gegeven worden over holebiseksualiteit.

Een belangrijke uitdaging wordt ook het functioneren van de holebibeweging. Door de succesvolle realisaties van de afgelopen jaren, zien heel wat vrijwilligers de noodzaak van een sterke holebibeweging niet meer in en haken af. Daarnaast waren thema's zoals de openstelling van het burgerlijk huwelijk en de antidiscriminatiewet, thema's die grote groepen holebi's aanbelangden en die een sterke mobiliserende werking hadden.

De federale verkiezingen van 10 juni 2007 werden gewonnen door de christendemocraten. In het regeerakkoord van de regering-Leterme werden de holebi's genegeerd. Samen met de overwinning van de CD&V kwam er volgens sommigen ook een ethisch reveil in Vlaanderen.⁷⁷ Hoe dan ook is er in de Belgische politiek opnieuw een conservatieve onderstroom aanwezig, die het moeilijker zal maken om nog nieuwe zaken te realiseren voor holebi's. In de nabije toekomst zal het er misschien vooral op aankomen om de ethische verworvenheden die onder paars-groen en paars tot stand kwamen, te behouden.

- (1) *De brug naar de eenentwintigste eeuw*, Brussel: Federale Regering, 7 juli 1999, par. 4.
- (2) Wetsvoorstel Kamer 1219/1, 1984–1985 (Van den Bossche); P. BORGHS, *De antidiscriminatiewet. Handleiding bij de wet ter bestrijding van discriminatie*, Antwerpen: Garant, 2003, p. 61-63; D. DE PRINS, S. SOTTIAUX, J. VRIELINK, *Handboek Discriminatierecht*, Mechelen: Kluwer, 2005, p. 441-445.
- (3) Wetsvoorstel Kamer 339/1, 1988 (Van den Bossche); Wetsvoorstel Kamer 304/1, 1991–1992 (Swennen en Landuyt).
- (4) Wetsvoorstel Kamer 600/1, 1995–1996 (Landuyt en Willems); Wetsvoorstel Kamer 1089/1, 1996–1997 (Bourgeois), waarin een zuiver strafrechtelijke benadering werd voorgesteld.
- (5) F. VERLEYEN, De gedachtenpolitie. In: *Knack*, 12/06/1996; M. VAN DE VOORDE, Wetsvoorstel. In: *Kerk en Leven*, 12/06/1996.
- (6) Wetsvoorstel Senaat 1341/1, 1998–1999 (Lallemand, Merchiers, Verhofstadt, Jonckheer, Boutmans, Anciaux, Erdman en Mahoux); Wetsvoorstel Senaat 12/1, 1999 (Mahoux, Van Riet, Mahasinne, Nagy en Lozie).
- (7) Wetsvoorstel Kamer 1143/1, 1992–1993 (Swennen).
- (8) Wetsvoorstel Kamer 1340/1, 1993–1994 (Mayeur, Simons, Maingain en Vogels).
- (9) Wetsvoorstel Senaat 172/1, 1995–1996 (Merchiers, Erdman, Sémer, Van der Wildt, Maximus, Moens, Pinoie, Hostekint en Tobback); Wetsvoorstel Kamer 372/1, 1995–1996 (Landuyt); Wetsvoorstel Senaat 114/1, 1995 (Boutmans en Jonckheer); Wetsvoorstel Kamer 170/1, 1995–1996 (Moureaux, Decroly, Lozie en Maingain).
- (10) Voorstel van Decreet Vlaams Parlement 347/1, 1995–1996 (De Gucht, Sannen en Lachaert); Voorstel van Decreet Vlaams Parlement 488/1, 1996–1997 (Swennen, Lisabeth en Vanvelthoven).
- (11) Voorstel van Decreet Vlaams Parlement 694/1, 1996–1997 (Swennen en Becq); Decreet van 15 juli 1997 houdende regeling van de successierechten tussen samenwonenden. In: *Belgisch Staatsblad*, 1 oktober 1997, p. 25.865. Pas na de verkiezingen van 13 juni 1999 werden de successierechten volledig gelijkgeschakeld in het Vlaams Gewest; Voorstel van Decreet Vlaams Parlement 19/1, 1999–2000 (Swennen, Van den Abeelen, Sannen, Vandenbroeke en De Cock); Decreet van 1 december 2000 houdende gelijkgeschakeling van de successierechten tussen samenwonenden en getrouwden. In: *Belgisch Staatsblad*, 11 januari 2001, p. 702.
- (12) J.-L. RENCHON, La régulation par la loi des relations juridiques du couple non marié. In: J.-L. RENCHON & F. TAINMONT (eds.), *Le couple non marié à la lumière de la cohabitation légale*, Brussel: Bruylant, 2000, p. 23-26.
- (13) Wetsvoorstel (amendement) Kamer 170/2, 1995–1996 (Landuyt, Viseur, Duquesne en Willems).
- (14) Wet van 23 november 1998 tot invoering van de wettelijke samenwoning. In: *Belgisch Staatsblad*, 12 januari 1999, p. 786-788.
- (15) Wetsvoorstel Kamer 1417/1, 1997–1998 (Willems en Landuyt).
- (16) P. SENAËVE & E. COENE, *Geregistreerd partnerschap*, Antwerpen: Maklu, 1998, p. 229-256.
- (17) Bijvoorbeeld Wetsvoorstel Senaat 29/1, 1995 (Van der Wildt, Maximus en Sémer); Wetsvoorstel Senaat 1343/1, 1994–1995 (Van der Wildt, Maximus en Pataer).
- (18) P. BORGHS, Holebi's in België (1985–2004): krachtlijnen van een emancipatiestrijd. In: S. SPEE, I. LODEWYCKX, A. MOTMANS, M. VAN HAEGENDOREN (red.), *Wachten op... gelijke kansen*, Antwerpen: Garant, 2004, p. 96-106; B. HELLINCK, *Een halve eeuw in beweging*, Gent: Federatie Werkgroepen Homoseksualiteit, 2002, p. 29-38.
- (19) Outing is het ongewenst bekendmaken van de seksuele geaardheid van een bekend iemand. Coming-out (van "coming out of the closet" of "uit de kast komen") is het zelf uitkomen voor zijn homoseksuele of lesbische geaardheid.
- (20) G. GROESENEKEN, Het jaar van de doorbraak of terug naar af? In: *Jaarboek Seksualiteit, Relaties, Geboorteregeling 97*, Gent: CGSO, 1997, p. 160.
- (21) KB van 14 december 1999 tot vaststelling van de datum van inwerkingtreding van de wet van 23 november 1998 tot invoering van de wettelijke samenwoning. In: *Belgisch Staatsblad*, 23 december 1999, p. 48.900.
- (22) Wet van 10 augustus 2001 houdende hervorming van de personenbelasting. In: *Belgisch Staatsblad*, 20 september 2001, p. 31.516-31.530.
- (23) Wet van 25 februari 2003 tot bestrijding van discriminatie en tot wijziging van de wet van 15 februari 1993 tot oprichting van een Centrum voor Gelijkheid van Kansen en voor Racismebestrijding. In: *Belgisch Staatsblad*, 17 maart 2003, p. 12.844.
- (24) Richtlijn Raad EG van 27 november 2000 nr. 2000/78 tot instelling van een algemeen kader voor gelijke behandeling in arbeid

- en beroep. In: *Publicatieblad L.*, 2 december 2000, p. 16-22.
- (25) C. SÄGESSER, La loi anti-discrimination. In: *Courrier hebdomadaire du CRISP*, 1887-1888, Brussel: CRISP, 2005, 68 p.
- (26) Grondwettelijk Hof (Arbitragehof) nr. 157/2004, 6 oktober 2004. In: *Belgisch Staatsblad*, 18 oktober 2004, p. 72.389-72.399.
- (27) Wet van 10 mei 2007 ter bestrijding van bepaalde vormen van discriminatie. In: *Belgisch Staatsblad*, 29.016-29.031; Wetsontwerp Kamer 2722/1, 2006-2007 (Dupont).
- (28) C. AREND-CHEVRON, La loi du 13 février 2003 ouvrant le mariage à des personnes de même sexe. In: *Courrier hebdomadaire du CRISP*, 1780, Brussel: CRISP, 2003, 42 p.
- (29) Wetsvoorstel Kamer 2208/1, 1998-1999 (Versnick). Het voorstel, dat nog werd ingediend voor de verkiezingen van 13 juni 1999, werd hernomen na de verkiezingen; Wetsvoorstel Kamer 692/1, 1999-2000 (Versnick).
- (30) Wetsvoorstel Kamer 861/1, 1999-2000 (Grauwels); Wetsvoorstel Kamer 1011/1, 2000-2001 (Vanvelthoven).
- (31) Wetsvoorstel Senaat 436/1, 1996-1997 (Verreycken, Van Hautthem en Raes); Wetsvoorstel Senaat 44/1, 1999 (Verreycken); Wetsvoorstel Kamer 485/1, 1999-2000 (Van den Eynde, Colen, Annemans en Laeremans); Wetsvoorstel Kamer 932/1, 1996-1997 (Van den Eynde, Colen, Annemans en Laeremans).
- (32) Wetsvoorstel Kamer 712/1, 1999-2000 (Verherstraeten, De Clerck, De Crem, Letermé, Pieters en Vandeurzen).
- (33) Wetsvoorstel Kamer 661/1, 1999-2000 (Giet, Mayeur, Erdman, Genot, Michel, Moerman en Talhaoui).
- (34) *De Standaard*, 26/02/2001.
- (35) *De Morgen*, 17/04/2001.
- (36) *De Morgen*, 08/12/2001.
- (37) Wetsontwerp Kamer 1692/1, 2001-2002 (advies 33.008 van de Raad van State).
- (38) Wetsontwerp Kamer 1692/1, 2001-2002 (Verwilghen).
- (39) Wetsvoorstel Senaat 1173/1, 2001-2002 (Leduc, Mahoux, Monfils, Vanlerberghe, Nagy en Lozie).
- (40) Wetsvoorstel Kamer 712/2, 2001-2002 (Verherstraeten, De Crem, Letermé, Schauvliege en Vandeurzen): "De indieners zijn ondertussen echter van mening dat in plaats van een aparte burgerlijke staat voor paren van gelijk geslacht te creëren, het wenselijk is om het bestaande huwelijk ook open te stellen voor paren van gelijk geslacht."; W. BEKE, Christendemocratie. Van christelijke naar Vlaamse volkspartij. In: L. SANDERS & C. DEVOS (red.), *Politieke ideologieën in Vlaanderen*, Antwerpen: Standaard Uitgeverij, 2008, p. 294-295.
- (41) Wetsontwerp Kamer 2165/1, 2002-2003 (ontwerp overgezonden door de Senaat).
- (42) Wet van 13 februari 2003 tot openstelling van het huwelijk voor personen van hetzelfde geslacht en tot wijziging van een aantal bepalingen van het Burgerlijk Wetboek. In: *Belgisch Staatsblad*, 28 februari 2003, p. 9.880-9.883.
- (43) <http://statbel.fgov.be> (huwelijken en echtscheidingen tussen personen van hetzelfde geslacht).
- (44) Grondwettelijk Hof (Arbitragehof) nr. 159/2004, 20 oktober 2004. In: *Belgisch Staatsblad*, 29 oktober 2004, p. 74.279-74.291.
- (45) F. SWENNEN, *Familierecht in kort bestek*, Antwerpen: Intersentia, 2007, p. 8; F. HEYVAERT, De evolutie naar de seks(e)neutraliteit van het gezinsrecht. In: *Nieuw Juridisch Weekblad*, 16 november 2005, p. 1190-1202; F. SWENNEN, O Tempora, O Mores. The Evolving Marriage Concept and the Impediments to Marriage. In: M. ANTOKOLSKAIA (ed.), *Convergence and Divergence of Family Law in Europe*, Antwerpen: Intersentia, 2007, p. 137-142.
- (46) Par. 78 in Hof Mensenrechten, arrest 25680/94, Christine Goodwin t. Verenigd Koninkrijk, 11 juli 2002 en par. 98 in Hof Mensenrechten, arrest 28957/95, I. t. Verenigd Koninkrijk, 11 juli 2002 op www.dhcour.coe.fr.
- (47) Artikel 9 van het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie op www.europarl.europa.eu/charter.
- (48) Individualisering betekent dat de wetgever het individu (zoveel mogelijk) als uitgangspunt moet nemen, los van de manier waarop die burger zijn leven inricht op het vlak van de relativvorming of het samenwonen.
- (49) D. PATERNOTTE, Quinze ans de débats sur la reconnaissance légale des couples de même sexe. In: *Courrier hebdomadaire du CRISP*, 1860-1861, Brussel: CRISP, 2004, 81 p.
- (50) De vaderschapsregel stelt dat de (manelijke) echtgenoot van de vrouw die van het kind bevalt, vermoed wordt de vader van het kind te zijn (*Pater est quem nuptiae demonstrant*).

- (51) Er was weliswaar een omzendbrief, uitgevaardigd door minister van Binnenlandse Zaken Johan Vande Lanotte (SP), die het mogelijk maakte een verblijfsvergunning te verkrijgen op basis van het samenwonen in het kader van een duurzame relatie, maar die stelde heel wat voorwaarden. Omzendbrief van 30 september 1997 betreffende het verlenen van een verblijfsmachtiging op basis van samenwonen in het kader van een duurzame relatie. In: *Belgisch Staatsblad*, 14 november 1997, p. 30.333-30.347.
- (52) *Een creatief en solidair België*, Brussel: Federale Regering, 12 juli 2003, par. 98.
- (53) Wet van 16 juli 2004 houdende het wetboek van internationaal privaatrecht. In: *Belgisch Staatsblad*, 27 juli 2004, p. 57.344-57.374. Een gelijkaardige regeling was reeds eerder opgenomen in een (bekritiseerde) omzendbrief van minister van Justitie Laurette Onkelinx (PS); Circulaire van 23 januari 2004 tot vervanging van de circulaire van 8 mei 2003 betreffende de wet van 13 februari 2003 tot openstelling van het huwelijk voor personen van hetzelfde geslacht en tot wijziging van een aantal bepalingen van het Burgerlijk Wetboek. In: *Belgisch Staatsblad*, 27 januari 2004, p. 4.829-4.832.
- (54) Wetsvoorstel Kamer 1066/1, 2000–2001 (Van Weert en Van Hoorebeke); Wetsvoorstel Kamer 1604/1, 2001–2002 (Verherstraeten, Vandeurzen, Van Parys en Schauvliege); Wetsontwerp (amendement) Kamer 1692/2, 2001–2002 (Verherstraeten en Leterme); Wetsvoorstel Kamer 2004/1, 2001–2002 (Grauwels); Wetsvoorstel Kamer 393/1, 2003–2004 (Verherstraeten, Vandeurzen, Van Parys en Van der Auwera); Wetsvoorstel Kamer 815/1 en 2, 2003–2004 (Bourgeois en De Grootte); Wetsvoorstel Kamer 1958/1, 2004–2005 (Wathelet); Wetsvoorstel Kamer 2924/1, 2006–2007 (Swennen); Wetsvoorstel Kamer 2926/1, 2006–2007 (Swennen). Ook Wetsvoorstel Senaat 1110/1, 2001–2002 (De Bethune); Wetsvoorstel Senaat 167/1, 2003 (De Bethune); Wetsvoorstel Senaat 1369/1, 2004–2005 (Nyssens); Wetsvoorstel Senaat 1934/1, 2006–2007 (Laloy); Wetsvoorstel (amendementen) Kamer 664/4 en 5, 2003–2004 (Bacquelaine, Maingain, Marghem, Michel, Courtois en Malmendier) (Verherstraeten) (Wathelet); Wetsontwerp (amendementen) Senaat 1460/2, 3 en 5, 2003–2004 (Nyssens) (Cheffert, T'Serclaes, Destexhe en Annane) (De Schamphelaere).
- (55) Wetsvoorstel Kamer 1433/1, 2001–2002 (Genot en Grauwels); Wetsvoorstel Kamer 520/1, 2003–2004 (Genot); Wetsvoorstel Senaat 303/1, 2003–2004 (Guilbert).
- (56) Wetsontwerp Kamer 1366/1, 2000–2001 (Verwilghen).
- (57) Wetsontwerp (amendement) Kamer 1366/2, 2000–2001 (Grauwels, De Meyer en Genot). Wetsvoorstel Kamer 1419/1, 2000–2001 (De Meyer).
- (58) Wetsvoorstel Kamer 664/1, 2003–2004 (Swennen); Wetsvoorstel Kamer 666/1, 2003–2004 (Taelman, De Block, Versnick, Vautmans, Daems, De Gucht en Turtelboom); Wetsvoorstel Kamer 667/1, 2003–2004 (Van Weert, Storms en Bex); Wetsvoorstel Kamer 980/1, 2003–2004 (Genot); Wetsvoorstel Kamer 1144/1, 2003–2004 (Déom, Lalieux, Lambert en Mayeur).
- (59) Grondwettelijk Hof (Arbitragehof) nr. 134/2003, 8 oktober 2003. In: *Belgisch Staatsblad*, 19 januari 2004, p. 2.605-2.608.
- (60) Voorstel van resolutie Vlaams Parlement 2170/5, 2003–2004 (Roegiers, Helsen, Daelman en Van Den Heuvel).
- (61) Staten-generaal van het gezin, Verslag van de werkgroep Gezinnen en Burgerlijk Recht en Gerechtelijk Recht op www.egf2004.lesfamilles.be/pdfs/rapports/egf.rapport.justice.nl.pdf, p. 14.
- (62) Wetsvoorstel Kamer 664/6, 2003–2004 (advies 38.841 van de Raad van State).
- (63) Wetsontwerp (amendementen) Senaat 1460/4, 2003–2004 (Defraigne, Collas, Brotchi, Vankrunkelsven, Germeaux, Van de Castele en Destexhe).
- (64) Wet van 18 mei 2006 tot wijziging van een aantal bepalingen van het Burgerlijk Wetboek, teneinde de adoptie door personen van hetzelfde geslacht mogelijk te maken. In: *Belgisch Staatsblad*, 20 juni 2006, p. 31.128-31.129; P. BORGHS, De openstelling van de adoptie. In: *UVV-Info*, juli-augustus 2006, p. 4-13; C. HERBRAND, L'adoption par les couples de même sexe. In: *Courrier hebdomadaire du CRISP*, 1911-1912, Brussel: CRISP, 2006, 172 p.
- (65) Wet van 28 maart 2007 tot wijziging, wat de regeling van het erfrecht van de langstlevende wettelijk samenwonende betreft, van het Burgerlijk Wetboek en van de wet van 29 augustus 1988 op de erfregeling inzake landbouwbedrijven met het oog op het bevorderen van de continuïteit. In: *Belgisch Staatsblad*, 8 mei 2007, p. 24.928-24.929; Wet

- van 10 mei 2007 betreffende de transseksualiteit. In: *Belgisch Staatsblad*, 11 juli 2007, p. 37.823-37.827; Wet van 6 juli 2007 betreffende de medisch begeleide voortplanting en de bestemming van de overtallige embryo's en de gameten. In: *Belgisch Staatsblad*, 17 juli 2007, p. 38.575-38.586.
- (66) *Vlaamse regionale indicatoren 2007*, Brussel: Studiedienst van de Vlaamse regering, 2007, p. 420-422.
- (67) K. DEBUSSCHERE, Helft Vlaamse mannen gekant tegen homohuwelijk. In: *De Morgen*, 17/02/2003; A. DE LAET, Meisjes denken positiever over holebi's. In: *De Standaard*, 21/03/2003; K. HERBOTS, Meisjes zijn op alle vlakken stukken toleranter dan jongens. In: *De Morgen*, 21/01/2004; H. RENARD, Vlamingen zijn moederskindjes. In: *Knack*, 22/06/2005; K. SERNEELS, In bed met de Belg. In: *De Morgen*, 11/05/2005.
- (68) F. HERBIGNIAUX, *La perception de l'homosexualité chez les jeunes de 13 à 21 ans*, Brussel: Fédération des Centres de Planning Familial des FPS, 2007, 63 p.; M. HOOGHE, E. QUINTELIER, E. CLAES, Y. DEJAEGHERE, A. HARRELL, *De houding van jongeren ten aanzien van holebi-rechten*, Leuven: K.U.Leuven (Center for Citizenship and Democracy), 2007, 116 p.
- (69) Wet van 8 april 1965 betreffende de jeugdbescherming. In: *Belgisch Staatsblad*, 15 april 1965, p. 4.032; Wet van 18 juni 1985 tot opheffing van de artikelen 372bis en 377, derde lid, van het Strafwetboek. In: *Belgisch Staatsblad*, 8 augustus 1985, p. 11.457 en 23 augustus 1985, p. 12.076.
- (70) K. WAALDIJK, Small Change: How the Road to Same-Sex Marriage Got Paved in The Netherlands. In: R. WINTEMUTE & M. ANDENAES (eds.), *Legal Recognition of Same-Sex Partnerships*, Oxford: Hart Publishing, 2001, p. 437-464.
- (71) K. FEER, *Human Rights and Sexual Minorities*, Saarbrücken: Verlag Dr. Müller, 2007, p. 1-30.
- (72) R. INGLEHART & C. WELZEL, *Modernization, Cultural Change and Democracy*, Cambridge: Cambridge University Press, 2005, p. 63.
- (73) M. HOOGHE, E. QUINTELIER, T. REESKENS, *Kerkpraktijk in Vlaanderen. Trends en extrapolaties 1967-2004* op www.soc.kuleuven.be/pol/docs/0606-EP-Hooghe.pdf.
- (74) B. GOEMINNE, J. BILLIET, M. SWYNGEDOUW, Structurele en culturele determinanten van het stemgedrag 1999 versus 2003. In: M. SWYNGEDOUW, J. BILLIET, B. GOEMINNE (red.), *De Kiezer onderzocht. De verkiezingen van 2003 en 2004 in Vlaanderen*, Leuven: Universitaire Pers, 2007, p. 1-43.
- (75) H. COFFE, Stemt het extreem-rechtse electoraat ideologisch? In: *Samenleving en Politiek*, maart 2005, p. 94.
- (76) P. BORGHS, Holebi's in Polen: alle dagen hopen. In: *Samenleving en Politiek*, november 2007, p. 51-59.
- (77) B. BRINCKMAN, Politieke recuperatie of realiteit. Krijgt Vlaanderen een nieuw conservatief elan? In: *De Standaard*, 15/04/2008.